

Slottekst Het leven van de geest Deel II, Denken en willen

Petra Bolhuis
Maieutiek 2021

Introductie

Aan het eind van deel 1 van deze cursus schreef ik in de slottekst; “Centraal staat het uitgangspunt dat **HET LEVEN VAN DE GEEST** geen terugkeer is van Arendt naar de academische filosofie. Ze schrijft geen kennisleer of epistemologie, maar een boek over denken als politieke handeling. **DENKEN** is als boek onlosmakelijk verbonden met haar ervaringen met het Eichmann proces (1961) en voert, zoals al haar werk, terug op haar studie Totalitarisme. De vraag die ze hier probeert te beantwoorden met een studie naar het leven van de geest is de vraag die tijdens het Eichmannproces al bij haar opkomt; Is het mogelijk dat denken een tegenwicht kan bieden aan het optreden van het kwaad in een samenleving? In haar analyse ontdekt ze drie instanties binnen het leven van de geest die verschillende gebieden van ons menselijk bestaan betreffen namelijk;

- **Denken** gaat over een innerlijke dialoog in het nu, tussen verleden en toekomst. De inhoud komt noodzakelijkerwijs tot stand met beelden uit het verleden en het denken zelf onderbreekt de voortgang van de gebeurtenissen. Het is een ‘stop en denk’.
- **Willen** gaat over de toekomst, het heeft vrijheid en contingentie in zich. Het gaat over projecten in plaats van over een voortgaand proces.
- **Oordelen** is de instantie die het nadenken en het willen met elkaar in verband brengt in relatie tot een wereld die door mensen gemeenschappelijk wordt bewoond.

In deel 1 hebben we aandacht besteed aan het boek **DENKEN** en het begin van **WILLEN**, in dit tweede deel zijn we via het boek **WILLEN** uitgekomen bij het boek met dat deel van het leven van de geest waar het Arendt om te doen was; **OORDEELSVERMAGEN**. Het is jammer dat we door haar overlijden nooit meer te weten zullen komen over dit boek dan de twee motto’s die ze opschreef. We hebben als lezers slechts aantekeningen van haar colleges over Kant. Maar dankzij de teksten die de vertalers erbij betrokken hebben kunnen we zien hoe het denken van Arendt zich voltrekt. In het voorwoord van Totalitarisme is ze al met oordelen bezig. Ze noemt het dan nog begrijpen. Maar nu we het plaatsen in de driedelige aanpak van denken, willen en oordelen zullen we het verband daartussen ook moeten beschrijven.

Wat is denken?

Denken is iets wat in de optiek van Arendt iedereen kan, maar niet iedereen doet het en sommigen mensen doen het zo vaak en intensief dat het hun handelsmerk wordt; filosofen. Arendt is daar dubbel over; enerzijds moeten er mensen zijn die nadenken en die laten zien hoe dat terugtrekken uit de wereld er uit ziet, maar aan de andere kant heeft nu net denken op deze wijze geen voorbeeldfunctie in het publieke domein. Wat je ziet is iemand die niet actief en praktisch betrokken is op de wereld. Er wordt om filosofen gelachen omdat ze al starend naar de hemel niet zien wat voor hun voeten ligt. Denken maakt mensen aan het twijfelen, onderbreekt de actie en levert niks concreets op. Dat hangt natuurlijk ook van Arendt’s definitie af; immers als je al die filosofen die

praktische vindingen doen zoals stoommachines¹ ook meerekent dan komt filosoferen in een heel ander licht te staan. Maar dat doet Arendt niet, integendeel: voor haar is er een groot verschil tussen het zoeken van een praktische oplossing voor iets en denken. Immers haar denken is als handelen.

Denken als handelen

Handelen staat hier tegenover maken en arbeiden. De afbakening zoals ze die in *De menselijke conditie* neerlegt geeft hierbij een helder beeld;

- **Arbeid** is dat wat steeds weer gedaan moet worden omdat we als mensen nu eenmaal om moet gaan met de schaarste en de oprukkende natuur. Arbeid is cyclisch nooit klaar, het helpt ons overleven, maar het brengt ons ook niet verder dan dat.
- **Maken** of werken daarentegen is efficiënt, heeft een doel en brengt iets voort. Daarbij wordt er een beste manier gevonden om dat doel te bereiken. Het (denk)werk is dan klaar. Op werken kun je voorbouwen van generatie op generatie.
- **Handelen** is niet efficiënt, is niet nuttig en dient het overleven niet. Het heeft slechts in zoverre iets met vooruitgang te maken dat het pas kan ontstaan als er mensen zijn die vrijgesteld zijn van werk en arbeid. Zij kunnen nadenken over de wereld en handelen en spreken op een waarlijk politieke wijze.

In die zin is filosofie precies wat men er gemeenlijk van vindt; het is een luxe. Maar het is ook belangrijk omdat alleen het leven van de geest kan zorgen dat wij ons verhouden tot het bestaan en er niet gedachteloos in meebewegen.

Het leven van de geest

Hoe ziet dat leven van de geest er dan uit volgens Arendt;

- **Denken** is 'stop-en-denk'. De denkende mens trekt zich terug uit de wereld van de verschijnselen en reflecteert daarop. In eerste instantie om met zichzelf een eenheid te worden of te blijven. Denken zorgt voor non-contradictie in een individu die daartoe inspanning moet verrichten in een wereld die steeds complexer wordt. Dat is ook de reden dat Socrates de straat opgaat met zijn vragen aan wie hij maar tegenkomt. Hij wil het denken bij alle mensen wakker maken. Hij wil hen niet vertellen wat ze moeten denken, maar ze bevragen, opdat zij hun eigen non-contradictoire zelf vormgeven. Dat is slechts in tweede instantie politiek van belang, zegt Arendt. Meestal merk je er niets van of iemand denkt of niet.
- **Willen** is iets waar we veel meer van zien in de publieke ruimte. Willen is actief ten opzichte van de toekomst. Toch vergissen we ons als we denken dat de wil alleen bestaat uit dat wat in handelen zichtbaar wordt. Daaraan vooraf gaat steeds een baaierd van verschillende willen die -in tegenstelling tot denken- wel degelijk onderling tegenstrijdig kunnen zijn in één persoon. Mensen kunnen echter maar één wil omzetten in gedrag; óf je gaat zwemmen óf je blijft droog. Maar je kunt, tot het moment dat je één van beide doet, beide willen.
- **Oordelen** is de reflectie achteraf op wat er is gebeurd. Het is letterlijk na-denken. Maar nu is de dialoog niet -zoals bij denken- in je eentje, gericht op het leven met jezelf. Denken en spreken zijn nu gericht op de gemeenschap, waarvan jij als individu deel uitmaakt. Iedereen is op twee manieren deel van de gemeenschap. Ten eerste wordt ieder mens gevormd in de

¹ Rond 70 door Hero van Alexandrië. Het bleek minder efficiënt dan slavenarbeid en werd dus geen succes.

gemeenschap. Wat een uniek individu denkt, is al voorgesorteerd door de *sensus communis* van de samenleving waarin dat individu leeft. Ten tweede is ieder mens zelf deel van de *sensus communis* van die samenleving en dáár ligt de verantwoordelijkheid van ieder mens om zijn of haar aandeel in dat wat Arendt politiek noemt te vervullen.

Arendt hoopte n.a.v. het Eichmannproces dat het denken, het leven van de geest een bijdrage zou kunnen leveren aan het voorkomen van een val in gedachtenloosheid zoals zij die zag bij Eichmann. Een stroom van clichés en platitudes die voorkomt dat we werkelijk reflecteren op de gebeurtenissen van onze eigen tijd en dat we ons geweten activeren wanneer we merken dat we met onszelf in tegenspraak leven.

Denken is ná-denken. Dat kan alleen achteraf en maakt gebruik van kennis en waarheid, maar moet ook voortgaan als handelen. Immers de bouwstenen van de fenomenen die ons denken vormen gaan wel over de objecten van een bestaande wereld, maar alleen op de wijze van verschijnselen kunnen we ze in het denken voor ogen hebben. De huidige stand van kennis en de acceleratie waar we in zitten, maakt dat Arendt's beeld nog moet worden aangescherpt. Ook de feitenkennis is zo snel aan het veranderen dat ook de kenniskant van ons denken op handelen is gaan lijken.

Denken in de wereld

Arendt zelf waarschuwt al dat een snel veranderende wereld iets doet met het menselijk vermogen van denken en handelen in gemeenschap. Immers als individuen de gedeelde wereld van blijvende objecten kwijtraken moet er eerst een gedeelde werkelijkheid gemaakt worden, voordat er van een *sensus communis* sprake kan zijn. De vraag of mensen vandaag de dag wel in dezelfde wereld leven is een vraag die hoort bij het huidige debat. Voor Arendt is de gezamenlijkheid behouden of terugwinnen van het grootste belang. Niet alleen het oordelen, maar ook denken en willen worden gevoed door -en voeden op hun beurt- de *sensus communis*. Arendt deelt het leven van mensen strak in;

De privésfeer het domein waarbinnen je omgaat met de mensen met wie je op persoonlijke gronden relaties hebt. Die groep mensen is via familie- of vriendschapsbanden met elkaar verbonden. Deze groep is of natuurlijk, of men kiest er zelf voor. Met dit domein mag de politiek zich volgens Arendt niet bemoeien. Het is aan de ene kant het domein van onvoorwaardelijkheid en warmte, maar ook van ongelijkheid en binding aan de noodzaak. De privésfeer is ook waar Socrates zich in terugtrekt om na te denken, maar daartoe moet hij zich zelfs losmaken van zijn vrienden en familie.

De politiek is de sfeer waarin mensen in meervoud met elkaar leven binnen de wet. Daar heerst de *sensus communis*, maar ook de vastlegging van wat men als gemeenschappelijke waarden en normen heeft in de vorm van de wet. De overpeinzingen van Little Rock maken duidelijk dat Arendt dáár de plaats ziet voor een leven van burgerschap, dat recht doet aan het verstand zoals ze dat bij Kant aantreft. Dáár wordt verwacht dat mensen ook rekening houden met rechten en ruimte voor andere denkwijzen, omdat ze omgekeerd ook willen dat er met hen rekening wordt gehouden.

De overgang tussen beide domeinen is bij Arendt onvoldoende uitgewerkt voor wat betreft het leven van de geest. In **DE MENSELIJKE CONDITIE** schrijft ze dat het derde domein dat van het maatschappelijke leven is. Daar zijn én noodzaak én vrijheid aan de orde, maar dat maakt het ook een minder goed te onderscheiden domein. Ze schrijft ook dat dit maatschappelijke domein de neiging heeft om beide andere domeinen te overwoekeren. Ze laat zien hoe wat wij met elkaar gemeenschappelijk hebben in met name economisch opzicht, hier de boventoon voert. Hoe zich dit laat vertalen in een analyse

van het oordeelsvermogen weten we niet. Dat had ze moeten en willen beschrijven in deel drie, **HET OORDEELVERMOGEN**, maar we weten niet wat ze daarover geschreven zou hebben. Wat kunnen we afleiden uit wat ze elders doet en schrijft?

Liefde en vriendschap

Arendt heeft veel aandacht voor het begrip liefde en vriendschap. Er moet dus een binding zijn met de wereld en met andere mensen om te komen tot een denkwijze die recht doet aan het menswaardige bestaan. Ruimte voor een menswaardig leven heeft, meer nog dan liefde, ruimte voor pluraliteit en nataliteit nodig, ook als dat schuurt. Een aantal begrippen die voor Arendt onlosmakelijk met het leven van de geest verbonden zijn zullen we wat nader bekijken;

De gemeenschap van mensen en het individu De gemeenschap is doel en bron van het menselijke bestaan. Het individu, zoals Socrates, krijgt zeker in het boek **DENKEN** veel aandacht. Denken is de dialoog die een mens, elk mens, met zichzelf voert en doorslaggevend is of iemand met zichzelf in harmonie kan leven. Toch ligt de nadruk niet op een autonoom subject. Immers uit alles blijkt dat de *sensus communis* vormend is voor het individu en omgekeerd heeft die *sensus communis* de bijdrage nodig van ieder uniek individu. Ze staat in een traditie die we ook bij Levinas zien in het gelaat van de ander. Maar ze wijkt af van het existentialisme van Sartre die vrijheid eerst zoekt los van alle andere mensen en dan in het marxisme als beweging.

Arendt wil steeds die lemniscaatachtige beweging van het individu naar de groep en dan weer terug naar het individu. Uiteindelijk is het individu de plek waar het niet tegenstrijdige denken vorm moet krijgen.

Gedachtenloosheid of onnadenkendheid Onnadenkendheid, zoals ze dat bij Eichmann waarnam, kenmerkt zich doordat een individu het stop-en-denkmoment niet herkent of aangaat. Welke redenen iemand daarvoor heeft is onduidelijk en onuitgewerkt. Arendt schrijft over Eichmann alsof hij het niet gezien heeft. De term 'banaliteit van het kwaad' heeft veel stof doen opwaaien. Bregman schrijft dat het óf de omstandigheden zijn waardoor mensen die deugden dingen doen die later als kwaad worden aangemerkt. Daarnaast kunnen mensen denken dat ze het goede doen wat later aangemerkt wordt als het kwaad. De titel de meeste mensen deugen is in dat geval misleidend. Immers Arendt schrijft haar overwegingen ook voor de mensen die deugen. Zoals ze zelf zegt; mensen die het kwaad willen, hebben meestal geen last van hun geweten. Waar Arendt naar zoekt is juist of we met denken een dam kunnen opwerpen tegen verkeerde voorstellingen van het goede én het gedachteloos meegaan in het kwade. Los van haar wellicht foutieve beeld van Eichmann - waarover zoveel discussie is dat het haar ideeën overschaduwde - is het Arendt te doen om het moment dat iemand als individu wel of niet het stop-en-denkmoment gaat betrachten. Non-contradictie, openbaarheid en mededeelbaarheid zijn hierbij kernbegrippen. Iemand moet nadenken om te kunnen leven in eenheid met zichzelf en dat innerlijk gesprek moet worden wakker gemaakt door maieutische vragen. Niet iedereen doet dat uit zichzelf. Sterker nog; zoals we uit de geschiedenis weten, vindt ook niet iedereen het prettig om daartoe door Socrates te worden aangezet. Het ontregelt, haalt de vaart eruit en maakt minder slagvaardig. Een wereld van makers vraagt om het stopzetten van deze soort activiteiten; niet denken, maar doen!

Het verruimde denken en de verbeelding Hier missen we Arendt's idee over oordelen het meest. Hoe verenigt zij het recht op omgang met mensen die je zelf kiest met het belang van een verruimd denkwijze? Als er sprake moet zijn van verruimd denken, kan je dan wel vooral met eigen mensen en vrienden gedachten uitwisselen? Arendt pleit voor een privésfeer waar de overheid en de wet zich buiten houden. Tegelijkertijd weten we dat ze vriendschappen heeft opgeofferd toen ze het gevoel

had dat ze haar denken geweld aan moest doen om met deze mensen verder te gaan. In haar eigen leven liepen -of het nu ging over Israël of over Eichmann- privé en politiek door elkaar. Toch ziet ze er geen probleem in om te pleiten voor ruimte om met je eigen groep om te gaan zonder dat de overheid daar grenzen aan stelt. Waar de scheidslijn loopt tussen privé en publiek is onderwerp van felle discussies ook met vrienden. Juist als de *sensus communis* het denken voedt, kan een afgescheiden privésfeer- denk aan scholen of sportclubs- een impact hebben die de verruimde denkwijze niet ten goede komt.

Haken en ogen

Arendt lijkt te denken dat wij uiteindelijk in staat zijn om werkelijk ons in te leven in het leven van anderen. Dat dit bij haarzelf zo misgaat in haar overpeinzingen bij Little Rock², laat zien dat dit nog niet zo eenvoudig is. Ook vandaag de dag zien we o.a. in discussies over culturele toe-eigening dit probleem. Hoever reikt inleving en wanneer wordt het projectie of wellicht zelf paternalisme? Aan de andere kant wordt nu ook het probleem zichtbaar van de vraag of iemand die overeenkomt qua één aspect van het menszijn per definitie namens de hele groep kan spreken waarmee hij dat aspect deelt? Wellicht is ook dit een vorm van gebrek aan *sensus communis*?

Daar staat tegenover dat vaak verbeeldingskracht een grotere inleving in de positie van de ander mogelijk maakt. Arendt heeft m.i. gelijk als ze stelt dat willen maken, vastleggen en opschieten, houdingen zijn die de tijd die nodig is voor de verbeeldingskracht geen ruimte geeft. Dat zien we ook in de recente geschiedenis. Wanneer mensen een doel stellen zoals 'fraude hard aanpakken' wordt het stop-en-denken- in de kiem gesmoord. (Zie van het verhoor van de toeslagen affaire mevrouw Palmén)³ Met goede bedoelingen wordt hier een kwaad gecreëerd waar de betrokkenen duidelijk niet op uit waren, maar dat ze wel onder hun verantwoordelijkheid hebben laten gebeuren. Het interessante vanuit het perspectief van dit college is, dat zelfs bij het afleggen van de verantwoordelijkheid achteraf het pragmatisme van homo faber het wint. Los van de machtsaspecten was het 'we moeten door' een veelgehoord argument waar we Arendt's angst voor het voorstellen van het maken boven het handelen bewaarheid kunnen zien worden. En een dergelijke houding in de publieke ruimte voedt uiteindelijk ook het individuele geweten van mensen die opgroeien in een *sensus communis* die pragmatisme boven moraal stelt.

Willen

Arendt heeft haar onderzoek naar het willen zelf niet verbonden met het oordelen, als ze over het oordeelsvermogen had geschreven was dat misschien wel gebeurd, maar dat is speculatie. Toch doe ik hier een poging om dat verband aan te tonen. Dat is omdat we in het tegenstrijdige van het willen een component aantreffen die verband houdt met de verruimde denkwijze waar Arendt zoveel waarde aan hecht.

Het blijkt in de praktijk lastiger dan Arendt denkt, om ons in te leven in de situatie van anderen. Daarbij blijkt dat we zelfs als we, zoals Kant dat doet, exemplarische voorbeelden zoeken en ons verstand gebruiken we veel keuzes grotendeels irrationeel en onbewust beslissen. Is de beslissing eenmaal genomen dan wordt deze echter verdedigd alsof het een noodzakelijke beslissing was. Arendt laat zien dat de wil innerlijk tegenstrijdig is tot het moment waarop we handelen en slechts

² Overpeinzingen bij Little Rock essay uit 1959 opgenomen o.a. in Arendt 2004, blz. 187

³ <https://debatgemist.tweedekamer.nl/debatten/openbaar-verhoor-mevrouw-palmen-schlangen>

één van al die willen werkelijkheid (kunnen) maken. De aandacht voor de andere in mensen levende 'willen' zou wel eens kunnen maken dat er meer aansluiting gevoeld kan worden tussen mensen die uiteenlopende beslissingen nemen.

Het vormen van een *sensus communis* wordt wellicht eenvoudiger wanneer de non-contradictie van het denken voor een individu, niet direct verbonden raakt met een noodzakelijke non-contradictoire wil van een individu. Zelfs als wat iemand doet of kiest zijn vrije wil is, vormt zijn gedrag of keuze geen uitdrukking van zijn volledige wil.

Niet alleen individueel, maar ook in de publieke ruimte speelt dit misverstand een rol. De politieke ruimte wordt aan de ene kant steeds groter, we hebben meer partijen dan ooit. De vraag is of dat samenhangt met de misvatting dat als twee mensen een verschillende wil naar buiten brengen ze ook een zodanig verschillende denkwijze moeten hebben dat ze niet met elkaar in één partij kunnen zitten. Het opvallende is dat tegelijkertijd de tolerantie voor nadersdenkende afneemt.

Daartoe moet er aandacht zijn voor het bestaan van meerdere potentiële keuzes voor een toekomstige wereld, meerdere willen die in mensen leven, maar waarvan maar één tot werkelijkheid gemaakt kan worden. Als beslissingen opgevat worden als non-contradictoir dan zijn beslissingen in gedrag 100% keuzes. Dan is linksaf slaan totaal verschillend van rechtsaf slaan. Maar in de lezing van Arendt zijn beide keuzes, (willen) dus voor links- en rechtsaf slaan als potentie aanwezig. Dus wanneer iemand één van al die willen uitvoert is dat nooit een keuze die volledige wil van die persoon dekt. Er is dus meer overeenkomst tussen mensen dan we op basis van gedrag kunnen zien.

Wanneer wordt denken politiek?

Voor Arendt is denken iets dat bestaat in de dialoog met jezelf. Bijna nooit wordt het politiek schrijft ze. Behalve af en toe en dat zijn cruciale momenten. Waar gaat het om? Er zijn situaties in de geschiedenis waarin het gezond verstand het niet meer redt om te begrijpen wat er aan de hand is. Arendt zelf definieert de aanloop naar de verkiezing van Hitler als zo'n moment. Dan gebeuren er dingen in de publieke ruimte waarvan een denkend mens afstand zal nemen. Het stop-en-denken maakt dat iemand blijft staan en omdat de dol geworden werkelijkheid verder gaat op de ingeslagen weg staat de denker ineens in het zicht. Arendt gaat er daarbij van uit dat oefenen in denken, in die beweging van verbondenheid en distantie helpt om dit te blijven doen in barre tijden. Aan de andere kant zegt Arendt dat vooral intellectuelen zich hebben laten meeslepen in de gedachten over een goede toekomst waaraan zij konden bijdragen. (Ze denkt hierbij natuurlijk aan Heidegger) het gaat dus niet om intellectuele capaciteit, maar om het vermogen om af te wege of het denken nog eenduidig is, of iemand nog met zichzelf in overeenstemming leeft. Het gaat erom dat het slimme denken niet stiekem ingezet wordt om te maken, maar deel blijft van het handelen.

Juist in de verleiding om te gaan maken in plaats van handelen zit het grote probleem van Arendt's oordeelsvermogen. Wat wil ze ermee bereiken? Wat is het nut van oordelen en denken? Hier zien we dat ze aansluit bij Kant en zien we ook Augustinus terug. Arendt vindt dat de wereld bestaat uit mensen. Uit liefde voor die wereld, die niet de aarde en de natuur is, maar het culturele dat mensen met elkaar tot stand gebracht hebben, wil ze de pluraliteit en nataliteit waarborgen. Dat kan alleen als het gelijke en gemiddelde het niet gaan winnen. De efficiëntie, maakbaarheid en veiligheid doen echter steeds een appèl op alle mensen om hun pluraliteit, nataliteit en hun handelen te beperken. Juist wanneer gelijkheid die werd nagestreefd vanaf de verlichting dichterbij komt als realiteit is het handelen van zoveel mensen op een onvoorspelbare wijze een bron van zorg. Daarbij groeit de spanning tussen het individuele belang en de gemeenschap naarmate de welvaart toeneemt.

Denken is dus nodig omdat veranderingen in de toekomst niet plaatsvinden door na-denken, maar door willen. Om dat 'willen' te ordenen en te kunnen oordelen over welke wil het waard is om in de wereld gestalte aan te nemen hebben mensen de *sensus communis* nodig en verbeeldingskracht en een publieke ruimte waarin de tijd genomen kan worden om elkaar mee te nemen in besluiten en veranderingen van besluiten ten aanzien van een gezamenlijke toekomst. Arendt kent een grote rol toe aan de wet die de ruimte voor pluraliteit en nataliteit moet waarborgen. Dat betekent ook dat ze wetten die dat niet doen beoordeelt als slechte wetten. Al Arendt's analyses over denken, willen en handelen gaan uit van een situatie waarin politiek een rol speelt. Geweld is soms nodig, maken is zeker nodig, maar dat zijn voor haar slechts voorwaarden om dat wat de menselijke waardigheid uitmaakt te borgen.

Arendt schrijft als extra tekst bij *Totalitarisme* een artikel over statenlozen en daar zien we hoezeer dat van belang is voor haar. Als mensen geen staatsburgers zijn, zoals veel vluchtelingen, dan wordt hun nataliteit en pluraliteit door geen enkele wet geborgd. Dat ziet Arendt als één van de grote problemen van deze tijd. Ze zegt dat deze mensen minder vrijheid hebben dan gevangenen binnen een staat, want die hebben welomschreven rechten waardoor hun waardigheid door de wet wordt gedragen; voor iemand die bij geen enkele wet onder te brengen is geldt dat niet. Ondertussen zijn er pogingen in het werk gesteld om internationale verdragen te maken waarin rechten van vluchtelingen worden vastgelegd, maar het blijkt tot op de dag van vandaag lastig om het recht te geven aan mensen die geen door wetten geschraagde wereld delen met de ander.

Oordelen vandaag de dag

Vrije wil toen en nu

Arendt schrijft haar analyse van denken, willen en oordelen in een existentialistisch - fenomenologische context. Zij legt de nadruk op de verschijning van mensen aan elkaar in de wereld die ze samen vormgeven. Met name ten aanzien van twee elementen is deze denkwijze gedateerd;

1. Arendt legt teveel nadruk op het verstand en heeft te weinig oog voor het onbewuste,
2. De (vrije) wil heeft een heel nieuwe analyse gekregen door de neurowetenschappen.

Deze twee elementen komen samen in de analyse van Slors⁴ die we hebben gelezen. Verstand als bewuste beslissing wordt meer en meer in twijfel getrokken als de belangrijkste component van onze levenshouding. Toch is Arendt's analyse niet achterhaald als het gaat om de component na-denken. Ook Slors zegt dat mensen hun vrije wil kunnen bewaken door te kijken of het gedrag dat ze vertonen past bij hun eigenheid. Slors heeft meer ruimte voor het onbewuste daarin, maar tegelijkertijd is er een stop-en-denk nodig om te weten of wat er gedaan wordt past bij een eigenheid. Juist de ontsporingen van mensen in groepen -of het nu gaat om voetbalhooligans of overheden- laat zien dat er een aanleg is om de eigenheid kwijt te raken. Arendt legt uit wat het criterium moet zijn en juist in haar *sensus communis* gaat het om wat we vandaag de dag onbewuste beïnvloeding zouden noemen. Arendt's aversie tegen de psychoanalyse is wellicht begrijpelijk in haar tijd, maar maakt ook dat alles wat onbewust is door haar nooit als zodanig besproken kan worden. Met de kennis van nu kunnen we zeggen dat het belang van het delen van een wereld van objecten, het verschijnen aan elkaar in een ruimte en het meenemen van andermans verschijning in jouw overwegingen, eerder onbewuste dan bewuste processen zijn. Slechts zelden staan we er bij stil om ze tot bewustzijn te brengen. Stop-en-denk is juist hier op zijn plaats. Als denken, zoals Arendt dat wil, iets kan uitrichten tegen het gevaar van gedachtenloosheid dan is juist het (h)erkennen van die onbewuste processen een belangrijk thema. Delen wij wel een wereld en zo ja met wie? Is er ruimte

⁴ Slors 2012

voor het verruimde denken en de verbeeldingskracht? Is er nog handelend denken of is alle denken gericht op nut en efficiëntie? Zeker in een tijd waarin de vrije wil onder druk staat en artificiële intelligentie een steeds grotere rol gaat spelen in het menselijke leven is na-denken en oordelen over de processen die daarachter schuilgaan van het grootste belang. Denkkraft mag niet slechts ingezet worden om de vraag hoe kunnen we wat we willen zo efficiënt mogelijke bereiken? Denken en oordelen zijn nodig om onze werkelijkheid en ons eigen rol daarin kritisch te onderzoeken. Met het oog op de toekomst die ongewis is, en geen noodzakelijke voortzetting van het verleden, moeten pluraliteit en nataliteit een rol spelen. Omdat we mensen zijn die alleen als mens kunnen leven in de gemeenschap met andere mensen moet ook hun pluraliteit en nataliteit voortdurende een bron van aandacht zijn in de oordelen die we geven.

Oordelen vandaag de dag

Het oordelen van Arendt is geschreven in een tijd dat de mensen werden opgeroepen om te oordelen omdat de meeste gewone mensen zich schikten naar wetten en regels en bezig waren hun hoofd boven water te houden. We lezen het nu in een tijd waarin iedereen overal een mening over heeft en die te berde kan brengen. Dat we nu geen verruimde denkwijze meer ontwikkelen is niet omdat we geen andere meningen horen, het zijn er domweg te veel. En om met Rob Wijnberg te spreken; dan denken we Boeih⁵ en sluiten ons op in ons kleine wereldje van gelijkgezinden. Dat steeds meer mensen zich overal uiten én klagen dat ze zich niet gehoord voelen is dus geen tegenstrijdigheid. De vraag is hoe we weer tot een gezamenlijke wereld kunnen komen en hoe we de verruimde denkwijze weer politiek kunnen maken.

Arendt's poging om met het leven van de geest een dam op te werpen tegen het kwaad heeft twee doordachte pijlers opgeleverd die vandaag de dag nog steeds overeind staan.

1. Het stop-en-denken Het nadenken als dialoog interieur met als vraag; Leef je nog met jezelf in overeenstemming?
2. Onze bijdrage aan de *sensus communis*. De vraag daarbij is; Durf je als uniek en handelend mens te verschijnen in de publieke ruimte én draag je met jouw houding bij aan de ruimte voor pluraliteit en nataliteit van andere mensen?

En deze vragen zijn volgens Arendt als handelen. Dat betekent dat ze nooit zodanig beantwoordbaar zijn dat je kunt stoppen om ze te stellen.

⁵ Boeih Wijnberg 2007, waarin hij zegt dat zijn generatie geboren in de tachtiger jaren de eerste generatie is die geen last heeft van te weinig, maar juist van teveel informatie, waardoor ze zich genoodzaakt voelen om zich in hun innerlijke ruimte terug te trekken.

Boeken

- Arendt, H. (1972). *Warheit und lüge in der Politik: Zwei Essays*. München: Piper& Co. Verlag .
- Arendt, H. (1994). *Oordelen:Lezingen over Kants politieke filosofie (R. v.d. Boom, K. v. Gullink,& P. Thomassen, Vert.)*. Amsterdam: Krisis/Parrèsia.
- Arendt, H. (2002). *VITA ACTIVA: De mens:bestaan en bestemming (C. Houwaard, Vert.) (2e druk)*. Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2004). *Verantwoordelijkheid en Oordeel (M. Soltenkamp, Vert.)*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Arendt, H. (2005). *Totalitarisme (R. Peeters,& D, d. Schutter, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2006). *Eichmann in Jeruzalem: A report on the banality of evil (5e druk)*. New York: The Penguin Group.
- Arendt, H. (2009). *De Menselijke Conditie (C. Houwaard, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2009). *Over Geweld (R. v. Essen, Vert.) (2e druk)*. Amsterdam: Olympus-Non Fictie.
- Arendt, H. (2012). *Denken: Het leven van de geest (D. d. Schutten,& R. Peeters, Vert.)*. Zoetermeer: Klement/Pelckmans.
- Arendt, H. (2016). *Oordelen, (vert. De Schutter, D. Peeters, R.)* . Zoetermeer: Klement.
- Arendt, H. e. (1992). *Correspondence* . Harcourt Brace & Company.
- Bregman, R. (2019). *De meeste mensen deugen*. Amsterdam: De Correspondent.
- Canovan, M. (1992). *Hannah Arendt: A reinterpretation of her political thought*. Cambridge : Camebrige University Press .
- Slors, M. (2012). *Dat Had Je Gedacht!; Brein, bewustzijn en vrije wil in filosofisch perspectief*. Amsterdam: Boom.
- Wijnberg, R. (2007). *BOEIUH!:Het stille protest van de jeugd (2e druk)*. Amsterdam: Prometheus.

